

PAPER DETAILS

TITLE: TÜRKÇEDE VAROS SZCGNN ANLAM KATMANLARI

AUTHORS: Hatice Sirin

PAGES: 47-67

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4029872>

TÜRKÇEDE VAROŞ SÖZCÜĞÜNÜN ANLAM KATMANLARI

bilen hâk-i Sitanbul'dur rüsûm-ı şîve vü nâzı
kenârın dilberi nâzik de olsa nâzenîn olmaz
Nabi

Hatice ŞİRİN*

Öz: Bu makalede, Türkçeye 16. yüzyılda muhtemel bir Slav dili aracılığıyla giren giren Macarca kökenli varoş (város 'city') sözcüğü, anlam bilgisi açısından incelendi. Sözcüğün asırlar boyu kullanılan özgün anlamının tarihsel süreçte çeşitli ara aşamalardan geçerek 'cahil, eğitimsiz, görgüsüz' gibi olumsuz anlamlar kazanmasının nedenleri irdelendi. Varoş'taki anlam değişimlerinde dil içi ve dil dışı etmenlerin rolleri tartışıldı. Türkçede dört yüz yılı aşkın bir süre nötr bir anlamla kent bilimi terimi olan varoşun günümüzde heterojen toplumsal sınıfları ve bunların temsil ettiği bir altkültürü tanımlayan bir niteleme adına dönüşmesi tartışıldı.

Anahtar Sözcükler: Varoş, Anlam Değişmesi, Euphemism, Dysphemism

Semantic Changes in the Word Varoş in Turkish

The aim of this article is to study the semantics of the word varoş (of Hungarian origin) in Turkish that was borrowed possibly from a Slavic language in the early 16th century. The reasons why the original meaning of the word, used for centuries, went through various intermediate stages in the historical process, ultimately taking on negative meanings to refer to someone who is considered to be ignorant, uneducated and vulgar have been studied. The intralingual and non-linguistic impacts on the changes of the meaning of the word varoş have been argued. Hence, this article argues how varoş, which has been neutrally used as an urbanology term in Turkish for more than four hundred years, today defines heterogeneous social classes and a subculture that these represent.

Keywords: Varoş, Semantic Change, Euphemism, Dysphemism

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü-İzmir/TÜRKİYE. E-posta: hatice101@yahoo.com, ORCID: 0000-0003-3194-6176

Makalenin Geliş Tarihi: 15.08.2023 - Makalenin Kabul Tarihi: 15.01.2024

Giriş

Sözcüklerin yeni anlam kazanmalarındaki motivasyonlar, Batı literatüründe yüz yılı aşkın bir zamandan beri, dil içi (*intralinguistic*) ve dil dışı (*extralinguistic*) şemsiye altında çeşitli faktörlere bağlı olarak incelenmektedir. Ullmann'ın altı maddelik¹ teorisi (1964, s. 197-210), akademik çevrelerde uzun yıllar popülaritesini korumakla beraber 1990'lı yıllardan itibaren eleştiri süzgecinden geçirilmiş; Blank (1999, s. 68) ve Grzega-Schöner (2007, s. 23-40) tarafından yeni öneriler sunulmuştur². Ancak belli bir madde altında verilen sözcüklerin çoğu, bu tür sınıflandırmaları hükümsüz kılarcasına diğer maddenin altında da değerlendirilebilir³. Örneğin, yukarıda Nâbî'den alıntılanan mısra-ı bercestedeki *kenar* sözcüğü, *kenar mahalle*'den elips yoluyla kısaltmış; metaforik olarak 'merkez (İstanbul) dışı, taşra' anlamı kazanmış; 'kaba, görgüsüz, eğitimsiz taşra muhitleri' için örtmece (*euphemism*) haline gelmiş ve nihayet aşağılayıcı çağrışımlar yüklenerek *dysphemism*⁴'e dönüşmüştür. Yani, anlamındaki değişmelerde hem dil içi hem de dil dışı etmenler rol oynamıştır.

Aşağıda incelenen *varoş* sözcüğü de bir ölçüde *kenar*'a benzeyen ama daha katmanlı ve derin bir anlam sürecinden geçerek Türkçedeki *dysphemism* örneklerinden birine dönüşür. Başlangıçta nötr ve *harfî* (*literal*) anlamlarıyla (*orthophemism*⁵) kullanılan *varoş*, 19. yüzyılda 'Hristiyan mahalleleri' (*gavur* sözcüğünden kaçınmak üzere⁶), 20.

¹ 1. Dil içi (*linguistic*) 2. Tarihi 3. Sosyal 4. Psikolojik 5. Yabancı dil etkisi 5. Yeni adlandırma ihtiyaçları. Ancak Blank 1999'da bu altı sebepten sadece ikisinin (sosyal ve psikolojik) 'nispeten problemsiz' olduğunu; tarihi sebepler ve yeni adlandırma ihtiyaçlarının aynı kapıya çıktığını, linguistik sebeplerinse anlam değişmesinin sebebini değil, gerekli şartlarını sağladığını söyler ve kendi önerilerini sunar (Blank, 1999, s. 66-68).

² Ullmann gibi Blank de altı maddelik bir sebep listesi sunar: 1. Yeni kavram (yeni bir ad ihtiyacı) 2. Soyutlamalar ve uzak göndergeler 3. Sosyokültürel değişmeler 4. Yakın kavram ilişkileri 5. Vokabülerdeki düzensizlik ve karmaşalar 6. Duygusal olarak damgalanmış kavramlar (Blank, 1999, s. 71-82). Grzega'nın 20 maddeden oluşan önerileri için bk. 2004, 2007.

³ Bu konuda bk. Blank, 1997, s. 338-339, 513.

⁴ "*Dysphemism* teknik olarak *euphemism*'in karşıtıdır. *Euphemism*, dehşet uyandırıcı olayların ve tabu konuların etkisini dolaylı bir dille yumuşatmayı ve incitici metaforları sakınleştirmeyi amaçlarken, *dysphemism* tüm çıplaklığıyla direkttir, korkunç metaforiktir veya bedenseldir. *Euphemism* gibi motivasyonunu korku ve hoşnutsuzluktan alır, ama aynı zamanda nefret ve küçümsemeyle de motive edilir. İnsanlar, sinirlendikleri veya onaylamadıkları kişiler ve 'şey'leri kötülemek, aşağılamak ve küçük düşürmek istediklerinde *dysphemisme* başvururlar. *Dysphemism*ler küfürleri, lakapları, hakaretleri ve her türlü yaralayıcı ve aşağılayıcı yorumu içerir. 1927'de Fransız psikolog Albert J. Carnoy, *Le Science du Mot*'ta şöyle tanımlar: *Dysphemism* acımasızdır, gaddardır, alaycıdır. Dildeki bilgiçliğe, katı disipline ve gösteriş budalalığına olduğu kadar dilin saygınlık ve haysiyetine de karşıdır. Örneğin *ölmek* için *pass away* (göçüp gitmek) *euphemism*, *to croak* (gebermek) *dysphemism*'dir. *Dysphemism* örnekleri genellikle kadın bedeni ve cinsellikle ilgili olup dışlanmış sosyal gruplar için nadiren verilmektedir. William Shakespeare'in *Romeo ve Juliet*'indeki karakterlerden Mercutio'nun Cleopatra'yı *gypsy* 'çingene' olarak anması ve bu kelimeyi 'hafifmeşrep kadın' anlamıyla kullanması bu bağlamdandır." (Hughes, 2006, s. 142; Allan-Burridge, 2006, s. 31). Geniş bilgi için bk. Allan-Burridge, 1991.

⁵ Allan-Burridge tarafından *coin*'lenen *orthophemism* (< Grekçe *ortho* 'düz, uygun, normal' krş. *orthodox*) terimi, *euphemism* (kulağa hoş gelen örtmeceler) ve *dysphemism* (kırıcı, kaba ve saldırgan ifade) dışında kalan direkt ve tarafsız ifadeler için kullanılır (Allan-Burridge, 2006, s. 29).

⁶ Şemseddin Sami'nin sözlüğünde *gavur*, 'amiyane ve kaba bir tabir olduğundan istimalinin terk edildiği' notuyla kayıtlıdır (Yavuzarslan, 2010, s. 363). Pakalın bu sözcüğün Tanzimat sonrasında kullanımdan men edildiğini, yasağa uymayanların cezalandırıldığını ifade eder (Pakalın, s. 1993,

yüzyıl sonlarında ‘gecekondu muhitleri’ için (*kıro*⁷ sözcüğünü maskeleyerek üzere) bir örtmece (*euphemism*) durumundaydı. 2000’li yıllardan itibaren ‘siyah Türkler⁸’ olarak da tanımlanan ‘adab-ı muaşeret yoksunu yarım okumuşlar’ı, ‘gösteriş tutkunu görgüsüzler’i kapsayan bir *dysphemism*’e dönüşerek *örtmece döngüsü*’ndeki (*euphemism treadmill*⁹) yerini alır. *Varoş*, anlam alanlarını ağırlıklı olarak, Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküş ve Cumhuriyet’in kuruluşu dönemlerinden itibaren toplumsal ve ekonomik değişimlere bağlı olarak geliştirip olgunlaştıran sözcüklerdendir. Günümüzde semantik açıdan saldırgan ve tahkir edici bir anlam nüansı yüklenirken sözcük türü açısından da sıfata dönüşme sürecine girmiştir.

Bu yazıda *varoş*’un etimolojisi ve Türkçeye girişiyle ilgili literatürdeki görüşler sunulduktan sonra anlam gelişmeleri incelendi. Dönem kaynakları ve lügatlerinden yararlanılarak Türkçeye geçtiği ilk dönemdeki nötr anlamı, ikinci olarak Hristiyan mahallelerine indirgenen anlamı, üçüncü olarak Fransızcanın kısmi etkisiyle ‘banliyö’ anlamı ve son olarak da ‘gecekondu muhiti’ ve ondan gelişen ‘lumpen’ anlamı. Sonuncusu hariç, diğer anlamların hepsi mekânsal bağlamdadır ve kentbilimi (urbanology) terminolojisine aittir. Mekân boyutundan sert bir geçişle kültürel boyut kazandığı son anlam ise Marksist literatür terimi olarak değil, ‘iyi bir eğitim almamış,

s. 650). Ancak Pakalın burada Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı’nı karıştırmıştır. Zira *eşitlik* kavramını gerçek manada ilk defa gündeme getiren, 1856’da ilan edilen Islahat Fermanı’dır ve Islahat Fermanı’nın halk arasındaki yorumu, “gâvura gâvur denmeyeceği” yönündeydi (Eldem 2017, s. 28, 34). Hiç kuşkusuz Islahat Fermanı’nda böyle açık bir ifade yoktur. Fermanın “bütün Osmanlı tebaasını dini ne olursa olsun birbiri ile eşit olacağının, tebaadan kimsenin diğerini aşağı göremeyeceği” şeklinde özetlenen 15. maddesi “gâvura gâvur demenin” yasaklanması olarak yorumlanmıştır. 15. madde şöyledir: Ve mezheb ve lisân veyahûd cinsiyet cihetleriyle sunûf-ı tebaa-i saltanat-ı seniyemden bir sınıfın aher sınıfından aşağı tutulmasını mutâzâmmın olan kâffe-i ta’birât ve elfaz ve temyizât muharrerâtı divaniyyeden ilelebet mâhv-ı izâle kılınması ve ahâd-ı nâs beyninde veyâhud memurîn taraflarından dahi mucibi şin ve ar olacak veya namûsa dokunacak her türlü tarif ve tavsifin istimâli kanûnen menolunması. (Gümüş, 2008, s. 223)

⁷ Üzerinde ciddi bir araştırma yapılmamış, Türk Dil Kurumu’nun Türkçe Sözlüğü’nde madde başı olmayan *kıro* sözcüğü 1970’li yıllarda bilhassa İç, Doğu ve Güneydoğu bölgelerden İstanbul’a göç eden, kent yaşamına entegre olamayan, norm dışı davranışlar sergileyen ve kentin belli başlı kenar muhitlerinde ikamet eden kimselere refere edilse de, günümüzde tüm ülke sathına yayılmış kullanımıyla fiziksel değil ama simgesel şiddet içeren bir *dysphemism*dir.

(Kelimenin etimolojisi Tietze’ye göre, *kır* ‘sahra, bozkır’ veya ‘kır saçlı’ (?) + sondaki /o/ Kürt şahıs adlarında kullanılan -o eki’ndedir. Ancak Tietze sözlüğünün 4. cildinin (2016 baskısı) editörlerinden Semih Tezcan Kürtçe *kur* ‘erkek çocuk’, *kuro* ‘hey oğlan’dan Türkçeye girdiğini not eder (Tietze, 2016/IV, s. 284; Tietze, 2021/IV, s. 258).

⁸ Acemoğlu-Robinson 2013’te bu kavramları şöyle tanımlar: “Türkiye’deki beyaz Türkler iyi eğitilmiş, statü sahibi, Atatürk’ün (bazı) fikirlerini kendilerine rehber edinmiş Kemalist seçkinlerdir. Beyaz Türkler, ağırlıklı olarak devlet bürokrasisi ve ordu içerisinde kümelenmiştir. Siyah Türklerse, beyaz Türklerin gözünde eğitimsiz, alt sınıflardan ya halen köylü ya da köylü geçmişlerinden sıyrılamamış olan insanlardır.” Biraz daha sert ve ayrıştırıcı bir tanım için bk. Steinorth-Zand, 2013; akademik bir değerlendirme için bk. Ramm, 2016; bir metafor ve eleştiri olarak ortaya çıkan bu iki terimin politik arenada suistimal edilişi ve hipersiyasallaşması hakkında bk. Sedef Arat-Koç, 2018.

⁹ Kanadalı psikolinguist Pinker’in (2003, s. 213) *coin*’lediği bir terim: Duygusal veya sosyal açıdan aşırı yüklü veya naoh kavramlar için, yeni bir kelime örtmece olarak kullanılır, ama o örtmece de kısa sürede çağrışımlarla lekelenir, bunun üzerine yeni bir kelime bulunur ama o da kısa sürede aynı menfi çağrışımları kazanır ve bu böyle devam edip gider. Bu durum, *X-phemism mill* olarak da adlandırılır. (Allan-Burridge, 2006, s. 241)

birikimsiz, sığ, görgüsüz ve bu durumu düzeltmek için çabalamayan (kişi)' karşılığındadır.

1. Etimolojisi, Anlamı ve Türkçeye Girişi

Város (< Mac. *vár* 'kale' + -os sıfat yapım eki), Macarcanın tarihinde 'bir kale önünde inşa ve istihkam edilmiş nispi nüfus yoğunluğuna sahip yerleşim birimi' için kullanılmış olup günümüzde 'kent, şehir' anlamında varlığını sürdürür (MNTS, 1976, s. 1093-1094). Kentlerin kale eşiklerine kurulmasının sebebi, güvenliği temin etmenin yanı sıra, saldırı ve savunmayı da kolaylaştırmaktı.

Varoş'un Macarcadaki muhteviyatını anlayabilmek için Macaristan kentlerinden Budin'in 1493 ve Szegedvar'ın 1569 tarihli çizimlerine bakmak belli bir fikir verebilir (bk. Resim 1). Nurenberg Chronicle'daki (1493, s. CXXXIX) ilk çizimde, çamurlu suları Tuna nehrinin ön planda olduğu, solda iç kuleleri olan ana kalenin¹⁰ surları dışına yayılmış bir kent görürüz. Osmanlı kuşatmasının betimlendiği minyatürde ise Szegedvar, birbirine köprülerle bağlanmış bir kale ile eski ve yeni kentten oluşan üç parça halindedir (Dávid, 2009, s. 157). Burada hem ana kale hem de eski ve yeni kentin surlarla çevrili olduğunu görmekteyiz (bk. Resim 2). Macar tarihinde bu iki kent tipi de *város* olarak anılır ki bu kelimenin özgün anlamı 'kaleli, kalesi olan' ile birebir uyuşmaktadır.

Anadolu alanında 16. yüzyıl metinlerinden itibaren izlenebilen *varoş*'un, Türkçeye Macarcadan geçtiği ilk kez Lajos Fekete tarafından ileri sürülür (1930, s. 264). Bazı Türkologlar donör dili, Fekete'yi izleyerek Macarca sayarken (Tietze, 1957, s. 2, 42; Tietze, 2021/VII, s. 271), bazıları doğrudan Macarcadan değil, Balkan (Slav) dilleri aracılığıyla alındığını ileri sürer (Eren, 2020, s. 468). *Varoş*, birbirinden farklı dillerle senkronik teması olan -Türkçe gibi- dillerde verici dilin belirlenmesinin zorluğunu ortaya koyan iyi bir örnektir¹¹. Üstelik bir alıntı ne kadar eskiyse, bu alıntının gelmiş olabileceği donör adayların sayısı yüksekse ve bu alıntı gezgin (*wanderwort*) bir sözcükse kesin bir sonucun elde edilemeyeceği muhakkaktır (Haspelmath, 2009, s. 45). *Varoş*, bu üç kategoriye de girer: 1. Türkçeye yaklaşık altı yüz yıl önce girmiştir. 2. Macarca dışında birçok Balkan dilinde mevcuttur. 3. Balkan dillerindeki varlığıyla kısmi bir gezgin sözcüktür. Bu yüzden verici dili net olarak belirlemek şimdilik mümkün değildir.

2. Türkçedeki İlk Anlam Tabakası

Varoş, klasik Osmanlıcada en genel tanımıyla 'hisar¹² etrafındaki yerleşim alanları' (İnalçık, 2006, s. 11) olarak açıklanan idari bir terim olmakla birlikte, bu tanım dönem, coğrafya ve demografik yapıya göre farklılıklar göstermiş; bu farklar çeşitli çalışmalara da yansımıştır. Balkan merkezlerinden bahseden Osmanlı kaynaklarından yola çıkan kimi araştırmacılar tarafından 'Batı tipi kentler; sivillerin yaşadığı kent' (Hegyi, 2018, s. 159, 242), 'tahkim edilmemiş veya dış mahallelerde yer alan yerleşim alanları' (Duran, 2018, s. 290), '*podgradie* (подградие=istihkam edilmemiş dış mahalleler) veya kentsel

¹⁰ Bu çizimde, Budin kalesi, aslında şehrin yukarısında yüksek bir yerde yer almasına rağmen, alçak bir zeminde gösterilmiştir.

¹¹ Osmanlı İmparatorluğu'nun Macaristan'ı fetih sürecinde, Türkçeye geçen Macarca kökenli yerleşim kültürüne ait kelimeler arasında *salaş* (< *szállás* 'barınak, mesken'), *şarampol* (< *sorompó* 'bariyer'), *soba* (< *szoba* 'evin soba vb. ısıtıcı bulunan odası') gibi anlam değişmesine uğramış başka ögeler de bulunmaktadır (Miklosich, 1889, s. 20-22; Fekete, 1930, s. 264; Tietze, 2021/VI, s. 307, 439). Son yıllarda yapılan çalışmalarda, bu üç sözcüğün Türkçeye doğrudan Macarcadan değil Balkan dilleri aracılığıyla geçtiği savunulur (Stachowski, 2007, s. 121; Stachowski, 2019, s. 292, 314; Eren, 2020, s. 445, 483; Tietze, 2021/VI, s. 122). Her halükarda Macarca *szoba* ve *város* gibi sözcükler, Orta Çağ'da Macar etkisinin güçlü olduğu Balkanlarda *municipal* merkezlerin tesisine bağlı olarak yayılır (Jokl, 1928, s. 60-63; Schubert, 1885, s. 252).

¹² *Hisar* ve *kale*'nin anlam farkları için bkz. Eyice, 2001, s. 234.

yerleşimler' (Ivanova, 2005, s. 203) ile karşılanır. Konuyu Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki vilayetleri çerçevesinde inceleyen Ivanova, *varoş* sözcüğünü hem mali hem idari bakımlardan hem de toponim olarak kapsamlı bir değerlendirmeye tabi tutar ve herhangi bir mekânsal referans olmaksızın muayyen bir kentin vergilendirilen Hristiyan sakinleri için müşterek bir terim olduğuna vurgu yapar. Varoşların bu bölgelerde piskoposluk konseyi vasıtasıyla çalışan birer belediye teşkilatı gibi kurumsallaştıklarını, vergi toplayıp eğitim ve dini hayatı organize ettiklerini, *varoş*'un ve bu anlamıyla Grekçe *politeia* ve Bulgarca *obshtina* ile kısmen örtüştüğünü belirtir (2005, s. 203, 206-16, 225).

Varoş'un "münhasıran ve baskın olarak sivillerin meskun olduğu kent tipi yerleşim alanları" şeklindeki genel tanımı, kelimenin Osmanlı İmparatorluğu idari terminolojisine girdiği ilk döneminin gerçeğe en yakın karşılığıdır. Zira *varoş*, fethedilen Balkan ve Macar topraklarında sivil yerli ahalinin yaşadığı, işgal veya baskın durumlarında halkı koruyup savunacak kalelerin bitişiğinde kurulmuş idari birimlerdir. Nitekim, Géza Dávid, 16.-17. yüzyıllarda Macaristan'ın demografik durumunu incelediği çalışmalarında, Türkler tarafından Macarlardan alınıp *varoş* kelimesiyle adlandırılan her yerleşim merkezini *şehir* olarak kabul eder (Géza, 1985, s. 331; 1995, s. 347). Buna Fekete'nin "Türklerin *varoşu*, *város* kelimesinin Macarcadaki sözlük karşılığıyla, yani *şehirle* müsavi değildi" (1949, s. 694) sözleriyle antitez oluşturmak isteyen çıkabilir ama Fekete bu sözleriyle, idari bir ayırmadan söz eder; yani Macar *városunun* (şehrinin) özerklik sahibi bir birimken, Türk *varoşunun* devlet otoritesi (vali ve kadı) tarafından idare edilen bir birim olmasını kasteder. Türklerin Macar *város*'larına sahip olmaları, bu kentlerin özerkliklerini önemli ölçüde sınırlamalarını ve Türk askeri makamlarının otoritesi altına girmelerini beraberinde getirmişti (Fekete, 1949, s. 694-695). Bu sadece Macaristan için değil Balkanların tamamı için geçerliydi. Osmanlı yayılmasıyla birlikte *varoş* sözcüğü de, Balkan dillerindeki varlığını¹³ hızla kurumsallaştırdı.

İstanbul Türkçesini iyi bilen Meninski'nin 1680 tarihli sözlüğündeki açıklamalar, *varoş*'un, 18. yüzyıla yaklaşıırken neredeyse her türlü idari birime karşılık kullanıldığını, ama genel çerçevede Macarcadaki gibi sur dışına doğru genişleyen kısımları korunaklı taş ve ahşap bariyerlerle çevrili kent tipi yerleşimleri kapsadığını gösterir: "ex Hung. Oppidum, suburbium. Borgo, Terra, Castello, Bourg, fauxbourg" (1680a, s. 5317). Bu tanımlardaki *oppidum*; Grekçe *acropolis*, Cermen dilleri *burgen* ve Slav dilleri *gorod*'un, Latince ve Galcedeki dengidir (krş. Pirenne, 1982, s. 47). *Suburbium* (*sub-* 'aşağı; yakın' + *urbs* 'şehir'), şehir veya kasaba merkezinin sınır bölümleri kapsayan Latince bir terim; *borgo* mezkûr Latince sözcüklerin (*oppidum*, *suburbium*) İtalyanca karşılıklarıdır¹⁴.

Sözlüklerin verdiği sınırlı tanımlar temel kaynaklarla takviye edildiğinde, Osmanlı İmparatorluğu *varoşları* hakkındaki bilgilerimiz belli ölçülerde netleşir. Bu kaynakların en sarıh örneklerini Evliya Çelebi'de buluruz. Ama Evliya Çelebi'den yüz yıl kadar önce kaleme alınan Mirkâtü'l-Cihâd'da (1588, Gelibolulu Mustafa Âlî) kelimenin epeyce açık bir tanımıyla karşılaşırız: "kitâb-ı merkûmde ribât diyü **kal'a etrafındaki şehre** ıtlâk olunır ki Rûm illerinde aña **varoş** dirler ve Anahtolı vilâyetlerinde aña Tokat ve Çorum diyü ad kıorlar." (Akar, 2016, s. 64). Mirkâtü'l-Cihâd, II. Murad Dönemi'nde Tokat

¹³ Bulgarca dışında bu dillerin hepsinde 'kent' anlamındadır. Bulgarcada ise bugün kullanımdan düşen tarihi bir sözcük olup geçmişte 'şehir merkezi' anlamında kullanılmıştır. Sırp-Hırvatça (*varaš*), Sloven ağızları (*varoš*), Rumence (*oraş*), Bulgarca (*varoš*) (MNTS, 1976, s. 1093-1094; Ivanova, 2005, s. 204).

¹⁴ Meninski, Complementum'da *oppidum* için "kasaba, şehercik, varoş, belde, k'ar, burguz, dâr, hisar"; *suburbium* için "varoş, baroş, şehrin dışarısı, taşrası, sevâd hariç rebâz (رباض) anlamlarını verir. *Borgo* ve *terra*'yı 'Urbs: şehir, medine, hisar, diz, belde, kasaba' ile eşanlamlı gösterir (1687, s. 1219, 1619, 1793).

kalesi dizdarı Ârif Ali tarafından yazılan Danişmendnâme'nin Gelibolulu Mustafa Âlî tarafından dönemin Türkçesine uyarlanarak yeniden düzenlenmiş biçimidir (Ocak, 1993, 478). Yani, Danişmendnâme'de *ribât* olarak kayıtlı sözcük, Gelibolulu Mustafa Âlî tarafından *varoş* ile değiştirilip “dönemin Türkçesi”ne uygun hale getirilmiştir. Demek ki *varoş* sözcüğü, II. Murad Dönemi'nde, Osmanlı yönetimindeki Avrupa topraklarında biliniyor olsa da Anadolu'da pek bilinmiyor ve yerine Arapça dengi (*ribât*)¹⁵ kullanılıyordu. Bunu destekleyen bir başka veriyi, III. Murad'a sunulan Evzahu'l-Mesâlik ilâ Ma'rifeti'l-Büldân ve'l-Memâlik'te (Sipâhîzâde Mehmed, 1572) buluruz: “...Şâş vilâyetinün kasabasıdır ve bu şehrin bir kahendezi, ya'nî iç hisârı vardır. Şehri ve iç hisârı bu sûr ihâta etmişdür. Sûrdan taşra, **rebazı** ya'nî **varoşı** vardır...” (Danış, 2019, s. 309).

Daha eski tarihli bir metin olan Kitâb-ı Bahriyye'de (1521-1526) Pîrî Reis, İyon denizindeki Korfu (Kerkira) adası kalesinin bir adaya benzediğini ve kale önündeki varoşun on sekiz bin haneden oluştuğunu bildirir: *ve asıl kal'esi yılduza karşı vaki' olmuşdur. Ma'nide bir adaya beyzer. Ve ol kal'enüñ etrafı iki mildür. Ve önünde olan varoşu on sekiz bin hânedür.* (KB II, s. 711, 166/a). Burada Pîrî Reis'in *varoş* dediği şehir, adanın, günümüzde Kastropolis (harfiyen 'kale kent') olarak anılan başkentidir. Bu, İngiliz hekim ve seyyah Edward Browne'ın (1644-1708) Priştine'yi büyük bir *varoş* olarak nitelemesine (Kiel, 2007, s. 346) benzer bir durumdur. Her iki tanım da *varoş*, özgün anlamı 'sivil halkın yaşadığı kent' ile örtüşür.

Pîrî Reis, Kuzey İtalya'daki papalık kentlerinden Rimini'yi betimlerken ise, asıl şehir ve *varoş* ayrımını yapar: *mezkûr Rimeno deniz kenarında bir büyük şehirdir. Ol şehrin ortasından bir su akar... Küçük gemiler girir sudur. Amma mezkûr sunuñ asıl şehir kable tarafındadır. Ve yıldız tarafında olan varoşdur.* (KB III, s. 937, 217b). Ancak bu ayrımda modern anlamıyla 'varoş' kastedilmez. Pîrî Reis, *varoş* ile kentin, suyun karşı yakasına doğru genişleyen bölümünden bahsetmektedir (bk. Resim 4). Bu da İnalcık'ın “varoşlar, şehir büyüdüktan sonra ortaya çıkan şehrin dışındaki kısımlar” tanımına uyar (İnalcık-Arı, 2005, s. 34).

Varoş hakkında çok daha ayrıntılı bilgilere ulaştığımız kaynakların başında Evliya Çelebi Seyahatnamesi gelir. Müellif, varoşlar için kimi zaman *kasaba*, kimi zaman *şehr* terimini kullanır (EÇS V, s. 174, 182, 198, 216, 220, 270; VI, s. 42, 89, 298 vd.). Seyahatname'nin Macaristan'ı içeren cildinde, varoşların palanka¹⁶ tipinde, ahşap veya

¹⁵ Arapça *ribât* (طائر) 'ribbon, band; ligature, ligament; bandage; inn for travelers, caravansaray' ve *rabaz* (خريز) 'outskirts, suburb; place where animals lie down to rest' (Wehr, 1976, s. 321, 322) bu metinde karıştırılmıştır. Dini-askeri bir kurum olan *ribât* için bk. Chabbi, 1997, s. 493-506. Krş. d.n. 3 *suburbium* tanımı. Nitekim, Kâmûsi'l-Muhîd Tercümesi'nde “er-rabad (خريز) Ve şehrin sûr ve bârûsuna ve şaranpoya denir; Esâs'ın beyânına göre varoşa itlâk olunur.” açıklamasıyla yer alır (KM III, s. 3004).

¹⁶ *Palanka*, Lügat-i Nâci'de 'ağaç ve toprakla yapılmış ve hendek çevrilmiş hisarcık; böyle hisar ile muhat *varoş* olarak açıklanır (Kartal, 2009, s. 562). Lehçe-i Osmani'de aynı tanıma 'hendekli *varoş*' eklemesi yapılır. Dankoff-Tezcan 'tahtadan kale' (2004, s. 218) olarak tanımlar. *Palanga* varyantı Bursa ağızlarında 'küçük kale', Akçaeiş, Elmalı (Antalya) ağızında 'tahta baraka' olarak yaşıyor (DS-online). Miklosich'e göre Türkçeye Macarcadan (1889, s. 16), Eren'e göre İtalyancadan; Tietze'ye göre Bulgarca aracılığıyla Macarcadan geçmiştir (Eren, 2020, s. 406; Tietze, 2021/V, s. 380). Eren'in gemicilik terimi olan *palanga* / *palanka* ile tahkimat terimi olan *palanka*'yı bir tuttuğu anlaşıyor. Nihai kökenleri aynı olan bu iki terimden denizcilik için kullanılanı (bk. Kahane-Tietze, 1958, no.458) 19. yüzyıldan, tahkimat için olanı da 17. yüzyıldan itibaren kullanılıyor. Ana kalenin küçük bir modeli gibi inşa edilen palankalar (Özgüven, 2001, s. 6), Osmanlıların Avrupa fetihleri sürecinde öğrenildiği için, kelimenin Balkan dilleri aracılığıyla

kargir şarampav¹⁷ duvarlarla ve bazıları kaleden sarp olan hendeklerle kuşatılarak emniyetlerinin sağlandığını, kaleye açılan büyük kapıları haricinde en az bir kapısının daha bulunduğunu öğreniriz (EÇS VI, s. 10, 13, 27, 29, 30, 100, 104, 114, 117, 137, 220, 222, 287 vd.). Sulak arazilerde kurulan varoşların etrafının dolma duvarla değil, şarampav duvar ve palanka çitleriyle örülme nedeninin, dolma duvarın bataklıklara müsait olmamasına bağlar (EÇS VII, s. 24).

Bazı varoşların yanında kale olmadığını, bazılarının ise içinde “iç kal’a-misâl” kale bulunduğunu (EÇS VI, s. 301) bildiren Evliya Çelebi’nin betimlediği varoşların büyük kısmı, içlerindeki hamam, cami, kilise, mektep, dükkan, bağ, bostan ve bahçelerle son derece mamur, abadan ve müzeyyen haldedirler (EÇS VI, s. 114, 157, 198, 208, 253). Osmanlı idaresine girmiş olanları dizdar adı verilen kale muhafızları tarafından idare edilirler (EÇS VI, s. 152, 159 vd.). Buralarda “kâfir ve müslim”ler aynı varoшта ama farklı mahallelerde yaşayabilir (EÇS VI, s. 224, 234, 262, 280, 288). Osmanlı idaresinde olmayan veya sonradan elden çıkan Senmartin (Szentmárton)¹⁸ gibi varoşlarda, Litre ve Beç¹⁹ (Viyana) kalesi varoşlarında “keferesi mesrur” halde “cümle Macar”ın yaşadığını bildirir (EÇS VI, s. 201; VII, s. 80). Gezdiği varoşlardaki tahta veya kiremit çatılı hanelerin sayısını kimi zaman bölge kadısının sicil kayıtlarından öğrendiğini ifade eder. Fukarâların oturduğu şarampavlı küçük varoşları bir yerde “varoşcuk” diye anar ve bunlardan bir kısmının “küffar” zamanında daha iyi durumda olduklarını belirtir. (EÇS VI, s. 157, 275, 288).

Varoşlarda sadece Hristiyan ve Müslümanlar değil, Yahudi ve Kıpti mahalleleri (örn. Gölikesri kalesi varoşu) de olduğunu ifade eder. (EÇS V, s. 204, 239, 270, 290; VI, s. 89). Kimi zaman varoşlarda yaşayanların konuştuğu diller hakkında bilgi verir. Örneğin Tuna kıyısındaki İhram kalesi varoşu halkı Rumeli tarzı esbap giyip Boşnakça, Sırpça, Bulgarca ve Türkçe “kelimât” ederlermiş (EÇS VII, s. 157). Evliya Çelebi, dolaştığı coğrafyalarda “varoş”un dilbilimsel isoglosunu -cılık da olsa- belirleyen saptamalar da yapar. Kırım-Derbent arasındabulunan Dağıstan kenti Enderey’i

öğrenildiği fikri makuldur. Osmanlı askerî tahkimat mimarisi açısından ayrıntılı değerlendirme için bk. Özgüven, 2001.

¹⁷ Türkçede 17. yüzyıldan itibaren *şarampav* / *şaranpav* / *şarampo* / *şarampoy* varyantlarıyla görülür. Eren’e göre Balkan dilleri aracılığıyla, Stachowski’ye göre Bulgarca, Sırpça veya Rumca aracılığıyla Türkçeye geçmiş Macarca kökenli kelimedir (Eren, 2020, s. 483; Stachowski, 2019, s. 314). Tietze, aracı dil olmaksızın Macarcadan doğrudan alındığını düşünür (2019/VIII, s. 560). Meninski, Macarca kökeni belirtip ‘cratis, vallum, munimentum ex palis plancisque’ (kazık çit ve kalaslardan oluşan tahkimat) anlamıyla ve *varoşun etrafına havâlisine şarampo çevirmek (veya çektürmek) üzere kârâste (kereste) nakli için* örneğiyle açıklar (1680b, s. 2793). Türkçeden Mısır, Suriye, Lübnan ve Filistin Arapçasına da geçmiştir (Rocchi, 2022, s. 352). Modern Macarcada *sarampó* biçiminde ve ‘bariyer’ anlamındadır. Osmanlı İmparatorluğu’nda askerî terimdir. Kamus-ı Türkî’deki ‘palanka ve kale varoşunun kazık ağaç kakılarak yapılan bârûsu’ (Yavuzarslan, 2010, s. 1116) (istihkam duvarları) açıklamasıyla yer alır. Dankoff-Tezcan’daki ‘savunma için kazılmış, etrafı çitle çevrilmiş siper; kazıklarla çevrilmiş çukur’ tanımı (2004, s. 249) yanlışır çünkü *şarampavlar* siper ve çukurun değil, kazık çitlerin adıdır. *Palanka* için bk. 6. d.n.

¹⁸ Osmanlılar, Szentmárton’u 1594’de Yanık (Győr) seferi sırasında ele geçirmişler ve 1597’e kadar işgal altında tutmuşlardı (Sudár, 2014, dn. 21).

¹⁹ Evliya Çelebi, Beç kalesi için “bu kal’anın lisân-ı Macar’da {ismi} Külvaroş’dur” der (EÇS VII, s. 91). Ama aslında Viyana’nın Macarca’daki adı Bécs’tir (Türkçeye de *Beç* olarak geçer). Rocchi, *külváros*’un ‘suburb’ anlamına geldiğini, (< *kül* ‘dış’ + *város* ‘kent, şehir’) ve Evliya Çelebi’nin Viyana’nın sınır mahallelerine ulaştığında, Macar mihmandarın “külváros” diye tanımladığı Viyana periferini, yanlışlıkla tüm şehrin adı zannetmiş olabileceğini düşünür (Rocchi, 2010, s. 123).

betimlediği kısımda “Bu diyârda kal’adan taşra olan mahallâtlara *varoş* demezler, zir-i şehir ve zir-i kend derler, ya’nî aşağı şehir derler” ifadesini kullanır (EÇS VII, s. 284).

Kaynaklar ve sözlüklerdeki veriler, *varoş*’un 16.-19. yüzyıl arasında ağırlıklı olarak “savunma amaçlı istihkam edilmiş kalelerin yakınlarındaki kasaba ve şehir tarzındaki yerleşim birimleri” için kullanıldığını gösterir. Varoş mukimlerinin sosyo-ekonomik statülerine dair işaretlere nadiren rastlarız. Son derece mamur ve müreffeh durumda olabildikleri gibi bakımsız ve harap halde varoşlardan da söz edilir. Buralarda farklı diller konuşan her türlü etnik ve dini kimliğe mensup insanlar yaşayabilir. Ancak zaman içinde varoşlardaki mahalleler *Müslüman mahallesi*, *Hristiyan mahallesi* *Kıpti mahallesi* vs. diye ayrılmaya başlar. Zira fetholunan bazı varoşlardaki (Varat, Eğri gibi) kiliselerin camiye dönüştürülmesi fermanından sonra vüzerâ ve a’yân câimleri (EÇS VI, s. 204; VII, s. 62), tekke, mescit, mektep, medrese vb. (Budın varoşları gibi) inşa edilmiş (Eyice, 1992, s. 349) ve buralara Müslüman nüfus yerleştirilmişti.

Böylelikle de varoşlar başlangıçta farklı din ve etnisitelere mensup kimselerin bir arada oturduğu kozmopolit kentler iken, zaman içinde bu kentlerde Müslüman ve Hristiyan mahalleleri ortaya çıkmıştır. Bu mahalleler arasında çizilen *de facto* sınırlar, Türkçede 18.-19. yüzyıllarda ortaya çıkacak *yeni bir varoş tanımının* da habercisi niteliğindedir. 17. yüzyıla ait nüfus kayıtlarında ve seyahatnamelerde, artık tek tük de olsa yalnızca Hristiyanların mukim olduğu varoşlardan söz edilir. Örneğin, 1721-1722 tarihli Avârız Defteri’ne göre Drama varoşunda yalnızca Hristiyanlar mukimdir (Emecen, 1994, s. 527). 1844-1845 tarihli temettuât defterlerine göre Eskicuma’da (Târgovişte), 291 Hristiyan hânedan oluşan bir varoş kayıtlıdır (Kiel 1995: 396). İngiliz diplomat William Martin Leake, 1835’te İnebahtı (Navpaktos) varoşlarında sadece Rumların oturduğunu bildirir (Kiel, 2000, s. 286). *Kāmûsü’l-a’lâm’a* göre Görice’de (Korça, Arnavutluk) Hristiyanların oturduğu semtler Varoş ve Bazar adlarıyla anılırdı (Kiel, 1996, s. 157). Varoşlara salt Hristiyan nüfusun iskanı ise, daha ziyade Yunanistan ve adalarında (Hanya, Rethymno, Magusa gibi) uygulanan bir Osmanlı politikasıydı (Greene, 2000, s. 87). Çok daha erken tarihlerde, yani daha yeni fethedildiği yıllarda İstanköy ve Rodos’ta olduğu gibi, güvenlik sebebiyle Türk nüfusun kale içine, Hristiyanların ise varoşlara yerleştirildiği örnekler vardır ama bu tip varoşlarda kısa zaman içinde Müslüman mahalleler kuruluyordu (Emecen, 2001, s. 309; Kiel, 2008, s. 156).

16. yüzyılın ikinci yarısına ait Osmanlı tahrir defterlerinde Karlofça, “Sırp ahalinin yaşadığı bir varoş” olarak kayıtlıdır, ama 17. yüzyıl sonunda Evliya Çelebi burada üç mahalle-i kefare-i müşrik ve sayısını vermeden mahalle-i müslim bulunduğunu yazar (DİA, 2001, s. 504; EÇS VII, s. 51). 1591 tarihli tahrir defterinde Leş, Dukakin (Dukagjin) sancağına bağlı, 141 hristiyan ve altı müslüman aileyi barındıran bir *varoş* olarak geçer (Kiel, 2003, s. 141). Balkanlar genelinde, varoşlarda homojen bir etnik veya dini topluluktan söz etmemizi olanaksız kılan bu kayıtlar, -tam aksine-varoşların çok etnili, çok dilli ve çok dinli heterojen karakterini gösterir.

3. Varoş: ‘Gavur’ Mahallesi

Varoş’un 19. yüzyıla kadar ‘kentlerin *yalnızca* Hristiyanların yaşadığı kale dışı kısmı’ anlamı nadiren görülürken, ‘fakir fukara mahallesi’ anlamına hiç rastlanmaz. Hırvat tarihçi ve diplomat Martin Djurdjevic’in 1869’da Priştine’yi büyük çoğunluğu Müslüman olan 10.000 nüfuslu bir varoş diye tanımlaması bu bağlamdadır (Kiel, 2007, s. 346). 18-19. yüzyıla ait Bulgarca belgelerde ise “ek bir anlam tonu kazanarak kent sınırlarında yeni ortaya çıkan prestijsiz mahallelere yerleşmeye başlayan aşağı tabakadan köylülerin aksine, ileri gelenlerin ‘aristokrat’ mahalleleri” için kullanılması (Ivanova, 2005, s. 205), kelimenin 19. yüzyıl Türkçesinde belirginleşen dil, din ve etnisite

ayrımcılığı nüansına taban tabana zıttır. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun daha çok Balkan kökenli elitlerinin dilinde²⁰, *varoş*'un artık bilhassa Hristiyanların yaşadığı mahalleler için kullanılmaya başladığı, hem Şemseddin Sami'nin sözlüğüne hem de aslen Boşnak kökenli olan ama 1867'de Belgrad'dan İstanbul'a göçen Belgradî Raşid'in Sırbistan tarihi konulu eserine yansır.

Vak'a-ı Hayret-nüma'daki (Belgradî Raşid, 1874) *varoş* tanımı, son dönem Osmanlı Türkçesinde, muhtemelen İstanbul ağzına özgü bir anlam daralmasıyla ve İmparatorluk yönetimindeki Hristiyanların iskan edildiği mahalleler için kullanıldığını göstermekle sosyal ve kültürel bir çerçeveye girer:

“Avrupa’da *varoş* lafzının tesmiyesi bir şehir ve yahûd kasabanın hayvanlarının beher yevm çıktığı yere kadar ve ba’zı mahalde hâne ve bağçelerin olduğu mahallere kadar i’tibâr olunduğu güneş gibi âşikâr ve bizim lisânımızda top altı ve tetimme ve attâr ve mergâ itlâk olunduğu bedidâr iken ve *memâlik-i İslâmiye’de ise varoş lafzı yalnız teb’a-ı Devlet-i Alîyye’den bulunan hıristiyanların sâkin oldukları mahalleye tesmiye olunmak â’det-i kadîmeden olup nice ki Yahudilerin mahallesine Yehud mahallesi ve Çıfut-hâne deyü itlâkı âşikâr bulunmuş iken bu lafızdan ya’ni varoş lafzı tesmiye olunmasından murâd Avrupa usûl ve lisânınca olduğu der-kâdır” (Duran, 2011, s. 101).*

Bu iki eserden yaklaşık yirmi beş yıl sonra telif edilen Kamûs-ı Türki'deki açıklama Vak'a-ı Hayret-nüma²¹ ile örtüşür: “Bir şehir ve kasabanın kale haricinde bulunan kısmı ki ekseriya Hristiyan mahallelerini havidir.” (Yavuzarslan, 2010, s. 1283)

Varoş'un yalnızca ‘Hristiyan mahallesi’ anlamıyla kullanıldığı bir örneği, eşi Reşit Paşa'nın görevi nedeniyle Selanik ve Serez'de yaşayan Emine Semiye Hanım'ın (Önasya), şair Nigâr Hanım'a yazdığı 6 Eylül 1896 tarihli bir mektupta görürüz: “Kavala, yalçın kayalar üstüne bina edilmiş, sûr-ı kadim dâhilinde ebniyyesi muntazam,

²⁰ İstanbul kökenli Osmanlı müverrih ve müellifleri ise, bu sözcüğü, ilk ve özgün anlamıyla kullanmışlardır. Çok geniş bir söz dağarcığı olan Ahmed Midhat Efendi'nin *Yeryüzünde Bir Melek* (1879) ve *Ahmed Metin ve Şirzat* (1891) romanlarında ve Stockholm Müsteşrikler Kongresi için çıktığı bir yolculuğun seyahat notları olan *Avrupa'da Bir Cevlan*'da (1889) kayıtlı *varoş*, özgün anlamının dışında kullanılmaz: (Viyana bahsinde) “Evvelleri böyle kale ile müstahkem olan şehirlerin kaleleri haricinde **varoş** namıyla mahalleler peyda olduğundan bu mahallelerin ehemmiyetleri iç kalelerdeki mahallat derecesine vardığından asıl kaleden maada bir de **varoş**ları ihata edecek bir dış kale inşasına ekseriya lüzum görülürdü.... İşte Viyana **varoş**larında geziniyorken İstanbul' un Kadıköy ve Bakırköy gibi mahallat-ı cedidesinde geziyor zannediyorum.” (Ahmet Mithat Efendi, 2015, s. 966, 1019).

Neofari ile Ahmet Metin arasında Palermo'da geçen bir diyalog: “-**Varoş** dediğiniz ne oluyor senyör? -Bu kelimeyi siz bilmelisiniz. Ulah, Bulgar, Macar, Nemse lisanları için umumi olan bu tabir bizim lisan-ı Osmaniye dahi girmiştir. Minelkadim büyük şehirler kale ve **varoş** diye iki kısma taksim olunurlar idi. Kale kısmı surun dahili olup işte burada Elkasr o kısımdır. Varoş ise surun haricindeki mahallat olup ona da burada hâlise derler imiş. Şimdilerde Viyana gibi, Kolonya gibi Avrupa'nın büyük şehirlerinde şimdiki usul-i harbiyece hükümleri kalmamış olan eski kaleler yıkılarak kale derunları ile **varoş**lar birleştirilir imiş.” (Ahmet Midhat Efendi, 2013, s. 501).

“Şefik'in bir gündüz ziyafeti itası için kale haricine yani **varoşa** çıkarmak üzere ruhsat itasını rica eyledikte ricasını kabulden maada hatta her ne zaman isterse çıkabilmesine kadar müsaade eyledi.” (Ahmet Midhat Efendi, 2021, s. 254).

²¹ Ancak Belgradî Raşid'in *Avrupa'da varoş* tanımındaki (bir şehir veya kasabanın büyükbaş hayvanlarının her gün otladığı yer ve bazen de evlerin, bahçelerin bulunduğu alan) ‘Avrupa’nın neresi olduğu muammadır. Yahya Kemal, “Balkan’a Seyahat” (1921) yazısında, Sofya'nın bugünkü banliyölerinden Knyajevo'daki “Bali Efendi mesiresinin berbad bir varoş” haline geldiğinden bahseder (Yahya Kemal, 1339/1923, s. 27-28). Bu küçük ipucundan hareketle, Balkanların bazı bölgelerinde *varoş*'un mesire alanları için kullanıldığını düşünebiliriz.

büyük bir kasaba olup, *varoş* tesmiye olunan Hristiyan mahallesinden geçilince cesim ve muntazam Mehmed Ali Paşa imareti görülür.” (Kurnaz, 2007, s. 642). Ancak varoşlara Hristiyan iskanının daha ziyade Yunanistan ve adalarında uygulanan bir Osmanlı politikası olduğu yukarıda belirtilmişti.

Öte yandan Joseph Hutter’in Balkanlar yolculuğu (1849-1851) izlenimlerinde Şumnu’daki varoшта Bulgar, Yunan ve Ermeni nüfusun yanı sıra Yahudi cemaatinde bahsetmesi (Saylan, 2013, s. 124) varoşların sadece Hristiyanlara özgü olmayıp farklı gayr-i müslimlerin iskan yerleri olduğunu gösterir. 27 Eylül 1862 tarihli Tasvîr-i Efkar’daki “Sırbistan Meselesinin Kararı” başlıklı bir yazıda “Belgrad ile mülhakatı olan kalelerin varoşlarında ehl-i İslam ve Sırların karışık olarak ikamet etmelerinden kaynaklanan çekişmelerden” bahsedilmesi, *varoş* sözcüğünün Balkanlarda o zaman bile ‘yalnızca Hristiyanların yaşadığı mahallelere mahsus kullanımının olmadığını gösterir.

Osmanlıların fethettiği topraklarda ana kaleye Türklerin iskan edilmesi, gayr-i müslimlerinse varoşa çıkarılması geleneğiyle başlayan süreçte, -varoşlara zamanla Türkler de yerleşmiş ve gayr-i müslim tebaa ile bir arada yaşamış olsa da- kelimeye ‘Hristiyan mahallesi’ etiketi yapışmıştı. Bu etiket, İnalçık’ın Osmanlı şehirlerine çizdiği çerçeve tanımla da birebir uyum sağlar²².

Varoş, daha ziyade Yunanistan ve adalarındaki kullanımdan ötürü İstanbul Türkçesinde kısa süreliğine ‘Hristiyan mahallesi’ için kullanılır ama bu anlam yaygınlaşmaz. Bunu Ahmed Vefik Paşa’nın ve Redhouse’ın İstanbul’da yayımladıkları sözlüklerinde görmek mümkündür: “The houses outside of a town or city, to which one first comes; a suburb.” (Redhouse, 1890, s. 2122); “varoş: bârû içinde barınmış mahalle, kale haricinde şarampo ve hendek ile mahfuz mahallat” (A. V. Paşa 1876 /Toparlı, 2000, s. 406). Ancak, “*Türk varoşu* Türk ve Macar şehir telâkkisinin Macaristan’da meydana gelmiş bir telifi idi.” diyen Fekete’nin şu tespitleri, *varoş* sözcüğünün modern çağdaki “ötekileştirici” nüvelerinin daha o zamanda atıldığını göstermesi bakımından önemlidir:

“*Varoş*, Türklerin nazarında birbirine bağlı şehir halkından teşekkül etmiş bir topluluk değil, din bakımından ayrı topluluklar teşkil eden cemaatler demektir. Bu toplulukları birbirinden ayrı ve müstakil müslüman, gavur, musevi, ortodoks cemaatleri halinde teşkilatlandırmış ve bunları muayyen *commune* işleriyle vazifelendirmişlerdi. Yani muhtariyeti *varoşa* değil, belki eski muhtariyetlerden bir kısmını bırakmak suretiyle, bu dini cemaatlere vermişlerdi” (1949, s. 695).

Varoşlar 16. yüzyıldan itibaren başlayan demografik değişimle (Müslüman iskanı) bir yandan İslami bir kimliğe bürünüyor öte yandan Hristiyanların kaldığı *mahalle*ler için kullanımı sürdürülerek özgün kimliğinin ana referansı olmaya devam ediyordu.

²² “Osmanlı büyük şehirlerinin fiziki bölümleri: 1. Şehrin en sarp ve müdafaası en kolay yerindeki hisar, 2. O hisarın altında şehir büyüdüktan sonra ortaya çıkan surlarla çevrili, çarşı ve pazarıyla halkın oturduğu kısım, 3. Şehir daha da büyüdüktan sonra ortaya çıkan varoş. Varoşlar, müdafaası surlarıyla çevrilmediğinden dışardan gelen saldırıya açıktır. Oraya genellikle gayrimüslim halk ve şehre sonradan gelenler yerleşir.” (İnalçık-Arı, 2005, s. 33-34).

4. Varoş: Banliyö

20. yüzyılın ilk yıllarında *varoş*, Fransızca kökenli *banliyö*²³ karşılığında kullanıldı. Aslında Macarca *varoş*'un Fransızcanın tarihindeki karşılığı *banliyö* değil, *faubourg*²⁴ 'ana kale civarında kurulan sivil yerleşim birimi'dir. Bunu, son dönem Osmanlı ve ilk dönem Cumhuriyet aydınlarının, *faubourg* karşılığında *varoş*'u kullanmalarından da anlayabiliriz: "Asıl Peşte kısmının istihkamları bile ehemmiyetsiz idi. Adeta *foborğ* (فوبورغ) denilen hariç bir mahalle, *varoş* makamında idi" (Mizancı Murad, 1328/1912-13, s. 42); "Bu önceden sezip söyleyişten iki hafta sonra hükümet ile kiralık taraftarlarının tuttuğu mutediller arasında çarpışma başlıyor. Üç yıl önce olduğu gibi, mücadelenin sahnesi yine *faubourg* (foburk=*varoş*)tur." (Ludwig, 1929, s. 2).

Fransızcada 'ana kale dışındaki sivil yerleşim birimleri' (*faubourglar*), kaleyi çevreleyen *primer* halkalar olup zamanla kentle bütünleşince, ikincil halkalar *banliyö* (< *banlieue*) olarak anılmıştır. Banliyö olgusu, "Avrupa'da 19. yüzyıla kadar, kalabalık ve sağlıklı kentten kaçan orta ve üst sınıfın 'rahip gibi inzivaya çekilip kral gibi yaşama' arzusunu karşılayan, toplumun elit kesimine ayrılmış bir çeşit yeşil gettoydur. XIV. Louis'in gençliğinde bir halk ayaklanmasının arifesinde Paris'i terk etmeye zorlanıp Versailles'a kapağı atması ve bir banliyö başkenti yaratması", bu olgunun erken bir dışavurumudur (Mumford, 2007, s. 464-465, 583-594, 601). *Banliyö* bu anlamıyla ABD'deki varlığını halen sürdürürken, Fransa başta olmak üzere bazı Avrupa ülkelerinde -Sanayi Devrimi'nden sonra kapitalizmin yükselişine paralel olarak- ucuz tarifulu trenlerle yoksulların konut sorununun çözüleceği iskan alanlarına dönüşmeye başlamıştı. Günümüz Fransızcasında *banlieue*, yaygın yoksulluk, işsizlik ve şiddetin karakterize ettiği, ağırlıklı olarak göçmen aileleri için düşük gelirli konut projelerinin olduğu mahalleler için aşağılayıcı bir örtmece durumundadır (Angélil-Siress, 2012, s. 57).

Fransızcada *faubourg* ve *banlieue*, ilkinin kullanımı tarihsel çerçevede kalmak ve giderek azalmak suretiyle sinonim hale gelmiştir²⁵. Fransızcadaki eşanlamlılık süreci Türkçede de yansıma bularak, *varoş*'un *faubourg* karşılığında kullanımından vazgeçilmiş ve *banliyö* karşılığında kullanımı yaygınlaşmıştır. Bunun en belirgin örneği, Fr. *train de banlieue* 'banliyö treni' ibaresinin, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkçeye 'varoş treni' olarak çevrilmesidir²⁶. 1950'li yıllara kadar *varoş*'un, 'banliyö' karşılığında

²³ Feodal dönemde *banlieue* 'espace (d'environ une lieue) autour d'une ville, dans lequel l'autorité faisait proclamer les bans et avait juridiction' anlamındadır (<https://www.cnrtl.fr/etymologie/banlieue/substantif>, Erişim: 20 Ağustos 2023). Modern tanımları Kamus-ı Fransevi'nin 1882 baskısında 'bir şehrin etrafındaki kırlar, şehir civarları', 1901 baskısında 'şehrin civarı' olarak kayıtlıdır (Ş. Sami 1882, s. 129; 1901, s. 204).

²⁴ < Lat. *foris* 'dış' + Lat. *burgus* 'kale; Ortaçağ kenti' (<https://www.cnrtl.fr/etymologie/faubourg>; <https://www.cnrtl.fr/etymologie/banlieue>, Erişim: 20 Ağustos 2023).

²⁵ İsviçreli mimar Le Corbusier'in "es banlieues sont les descendantes dégénérées des faubourgs." (Banliyöler, *faubourgların* yozlaşmış çocuklarıdır.) cümlesi (<https://www.cnrtl.fr/definition/banlieue>, Erişim: 24 Ağustos 2023), bu sözcükler arasındaki anlam ilişkisini özetlemektedir.

²⁶ Çünkü *varoş treni* müsademesinde telefât yoktur. 28 kişi mecruh olmuş olup altısının cerihası vahimdir (Hakimiyet-i Milliye, 01.02.1929); Demiryolu üzerine konmuş olan bir bomba *varoş posta treni* geçerken infilâk etmiştir (Akşam, 20.04.1932); Askerî talimlerde hazır bulunmak üzere gelen hücum kıtaatı efradının bulunmakta olduğu bir *varoş treni*, Luhrte-Berlin istasyonuna girdiği sırada üçüncü mevki sıralarından birinin altına konulmuş olan bir bomba patlamıştır. (Vakit, 16. 05. 1933) vd.

kullanımını izleyebilmekteyiz. Örneğin 5 Aralık 1949 tarihli Ulus Gazetesi'ndeki²⁷ bir haberde bugün Paris'in uzak banliyölerinden biri olan Chantilly komünü, "Paris'in varoşlarından biri" olarak geçer. Dönem gazetelerinde buna benzer birçok veri yer almaktadır.

Fransızca *banlieue*, mukimlerinin hem fiziksel (şehre uzak olmaları) hem de kültürel (sınıfsal önyargı) olarak dışlanmaları sebebiyle damgalanmış bir sosyal alanı (Angélil-Siress, 2012, s. 58) göstermeye başlarken, Türkçe *varoş* da, kısmen Fransızcanın etkisiyle yeni bir semantik dönemece girer. Bu anlam değişimini erken bir dönemde Şevket Rado'nun "İstanbul: Milyonerler Şehri" başlıklı bir yazısında görmek mümkündür. İroni yüklü bu kısa yazıda, bütçesinin azami bölümünü lüks tüketime harcayan düşük gelir gruplarının yaşadığı mahalleler için *varoş* sözcüğü tercih edilir: "Sokakta ipek çorabından yabancı marka pahalı dudak boyasına kadar göz alıcı bir lüks ve süs içinde dolaşan kadınlardan çoğunun akşam olunca şehrin *varoşlarındaki* harap bir kulübeye dönmeleri artık hikâyelere mevzu olmaktan çıkmış pek alelade bir hâdise sayılıyor." (Akşam, 13.07.1943). Şevket Rado'nun bu yazısından bir kaç yıl önce Nazım Hikmet, 1935'te yayınlanan Taranta Babu'ya Mektuplar (VII) şiirinde *varoş* sözcüğüne, 'yoksulluk ve sefaletin kol gezdiği meskun mahal' göndermesi yapan ilk Türk aydınından biri olarak tarihe geçer: "Bir öyle şaşılasi / dünya ki burası / bollukla ölüyor, / kıtlıkla yaşıyor. / *Varoşlarda* hasta, aç kurtlar gibi / insanlar dolaşıyor" (Nazım Hikmet, 1965, s. 142). Nazım Hikmet, 1932'de yazdığı *Benerci Kendini Niçin Öldürdü?* ve *Şarkılarımız* şiirlerinde de bu sözcüğü benzer bağlamda kullanmıştır.

Yukarıdaki az sayıda örnek hariç bırakıldığında *varoş* sözcüğü, gecekondu olgusunun baş göstermeye başladığı yıllara kadar büyük kentlerin banliyöleri karşılığında kullanıldı. 1950'lerin sonuna kadar "gerçek" İstanbullu'nun kent merkezinden kaçtığı -Kadıköy'in Fenerbahçe sahili, Sarıyer'in Boğaz sahilleri gibi- nüfus yoğunluğu az, havadar yerler *varoş* olarak anılıyordu. (Gülhan, 2017, s. 210). Milliyet gazetesinde 19 Kasım 1991'de çıkan bir haberde dönemin ünlü futbolcusu Yılmaz Şen'in bozulan sağlığına kavuşma mücadelesi verdiği yerin "Heybeliada'nın çamlı varoşları" olarak anılması, kelimenin pejoratifleşme sürecine girdiği dönemlerde dahi 'kent merkezlerinin dışında kalan temiz havalı bölgeler', yani banliyöler için kullanımının sürdüğünü gösterir.

5. Varoş: Gecekondu; Lümpen

6-7 Eylül olaylarının canlı tanıklarından Metin Toker, genişletilmiş ikinci baskısı 1991'de yayımlanan ünlü eserinde, 'karanlık yüzlü adamlar ve onlara katılmış çapulcu kadınların haksızlıklarla burulmuş kalplerindeki tahrip histerisi'yle İstanbul'u yağmaladıkları o gece hakkındaki izlenimlerini "Varoşlar şehre inmişti." cümlesiyle bitirir (1991, s. 144-145). *Varoş*'un pejoratifleşme ve *dysphemism*'e dönüşme sürecindeki ilk örneklerden biri olan bu cümleyi, izleyen yıllarda "varoş öfkesi"nden gittikçe daha sık bahseden yazılar izleyecektir. Varoşlar 20. yüzyılın son on yılına, bir yandan gündelikçi kadınların, ayakkabı boyacılarının, tinerci ve balıcı çocukların kök saldığı 'gecekondu muhitleri', öte yandan yasa dışı örgütlerin, İslamcı, sol ve ülkücü

²⁷ Bu makalede adı geçen gazete yazılarına, Milliyet, Sabah ve Cumhuriyet haricinde, <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr> adresinden erişilmiştir. Künye bilgileri makale içinde verildiğinden ayrıca Kaynaklar kısmında gösterilmemiştir. Milliyet Gazetesi'ndeki haber <http://gazetearsivi.milliyet.com.tr>, Sabah Gazetesi'ndeki M. Altan imzalı "AKP'nin kent değerleriyle sınanı" başlıklı yazı <http://arsiv.sabah.com.tr/2004/09/06/altan.html>, Cumhuriyet Gazetesi'ndeki Hikmet Çetinkaya imzalı "Lümpen ruhu..." başlıklı yazı <https://www.cumhuriyet.com.tr/yazarlar/hikmet-cetinkaya/lumpen-ruhu-646718> adresinden alındı (Erişim: 24.07.2023).

akımların en katı, en dogmatik temsilcilerinin filizlendiği ‘kenar mahalleler’ etiketiyle girmişti. Ama bu etiket de kısa zamanda değişecekti.

Varoş’un ‘gecekondu muhiti’ ve ‘lumpen’²⁸ anlamlarını kazanması, 1990’larda başlayan ama gelişimi 2020’li yıllardan itibaren olgunlaşan uzun soluklu bir süreçtir. II. Dünya Savaşı’nın getirdiği ekonomik yıkım başta olmak üzere bir çok sebebe bağlı olarak²⁹ köyden kente göç dalgasının başladığı yıllarda, İstanbul başta olmak üzere büyük kent merkezlerinin çeperlerine bir gecede kurulan altyapısız konutlar *gecekondu* olarak adlandırıldı. Bu sözcüğün ilk ortaya çıkışı hakkında bilgimiz net değil ama olgusal olarak *gecekekondu*ya ulusal çapta yer veren ilk habere 25 Mayıs 1947 tarihli Ulus Gazetesi’nde³⁰ rastlamaktayız³¹. Sözcük daha o günlerden itibaren olumsuz çağrışımlarla halkalanmaya başlamıştı. Bu bakış açısı, Karpat’a göre “kent kültürünün savunucusu gibi davranan küçük bir kentli azınlığın ve onların sözcülüğünü yapan bazı basın ve üniversite mensuplarının *impressionistic* ve öznel tutumundan kaynaklanıyordu” (1976, s. 234). *Gecekondu*, 1970’lere kadar geleneksel kır kültürünü kentte de sürdüren homojen bir sosyal grup olarak tanımlanırken, 1970’lerdeki siyasal çatışma ortamında (Alevi-Sünni gibi) *sakıncalı öteki* damgası yiyen heterojen gruplar, 1980’lerden itibaren *gecekondu* aflatlarıyla içine çekildikleri rant mekânizmalarından ötürü *haksız kazanç sahipleri* olarak görülmüştür (Erman, 2004). *Varoş* da işte tam bu dönemde (1980’leri müteakip), yoğun olarak inşa edilmiş düşük kaliteli apartmanlarla karakterize olan *post-gecekondu* bölgelerini tarif etmek üzere *coinlenmiş* yeni bir terim olarak yeniden ortaya çıkar. (Batuman, 2019, s. 90). Kentbilim (*urbanology*) terminolojisine ait bu güncelleme, somut bir anlam taşımak üzere tedavüle sürüldüğü halde, kısa zaman içinde *leksik inovasyon* (*lexical innovation*)’ın Türkçedeki en dramatik örneklerinden birine dönüşür. 1990’ların ortalarından itibaren ortaya çıkan toplumsal olaylarla³² Türk medyası, adı ve siyasi suçluların zuhur edip kök saldığı bir kaynak olarak *varoş* sözcüğüne sık sık yer verir³³. *Gecekondu*lar yıllar boyunca kırsal özellikleri ve gayriresmi yapısıyla tanımlanıp dışlanırken; *varoş* terimi, dışlanma eksenini yoksulluk, suç, şiddet eylemlerine ve düşük gelirli yerleşimlerin yasa dışı mekânizma ve aktörlerine kaydırır (Demirtaş-Şen, 2007). Gazete köşeleri, “ne kent, ne de kır olabilen, üretimden kopuk bir lümpenliğin damgasını taşıyan *varoş* kültürü”ne (Altan, 2004) atıfta bulunan veya “kentlerin *varoş*larında yaşayan *yarı kentli-yarı köylü* yurttaşın

²⁸ *Lumpen* burada, Marksist literatür terimi olarak değil, “iyi bir eğitim almamış, kültür ve bilgi birikimi olmayan, sıg, görgüsüz ve bu durumu düzeltmek için çabalamayan (kişi)” anlamındadır.

²⁹ Göç olgusunun nedenleri ve gecekondu kavramı hakkında geniş bilgi için bk. Karpat, 1976.

³⁰ “Gecekondu evleri 2500’ü buldu. İstanbul, 24 (Telefonla): Şehrin muhtelif semtlerinde millî emlakê ait arsalarla müsaadesiz yapılan (gece kondu) evlerinin son zamanlarda çoğaldığı görülmektedir. Bunların miktarı 20 mayısa kadar ilgililerin verdiği raporlara göre 2500 ü bulmuştur.”

³¹ Aynı yılın 26 Mayıs’ında Ulus Gazetesi’nde Falih Rıfkı Atay’ın (FATAY imzasıyla), 18 Temmuz’unda Akşam Gazetesi’nde Refik Halid Karay’ın gecekondu konulu kısa makaleleri yayımlanır. Refik Halid, gecekonduyu daha çok sözcük yapımı ve tanımı açısından değerlendirir. Falih Rıfkı’nın eleştirel sözleri ise, ‘gecekondu mukimleri’nin Türk aydınlarının zihninde kurnaz, istismarcı ve fırsat düşkünü bireyler olarak kurgulandığını gösterir: “Bu evler ihtiyaç halindeki zavallı vatandaşlar tarafından değil, çoğu, bu ihtiyacı sömürmek isteyen açığözler ve gözü pekler tarafından yapılmakta ve devletin suratına çarpılmaktadır.” Bir başka haber de (Vakit, 16.07.1947), bu düşüncüyü teyit eder: “son zamanlarda gecekondu evleri yaparak vatandaşlara satan bir grup türemiştir. Adeta bir şirket gibi çalışan bu zümre, vatandaşlardan gece kondu evi için, değerinden birkaç misli para alarak birer kulübe yapmaktadırlar.”

³² 1996 Gazi Mahallesi olayları, 1996 İşçi Bayramı olayları, 1997 Aczmendi skandalı vd.

³³ Bu konunun ayrıntılı değerlendirmesi için bk. Demirtaş-Şen, 2007.

ikircikli kimliğinin” *lumpen* olarak belirlendiği (Çetinkaya, 2016) yazılarla dolup taşmaya başlar.

2000’li yıllara kadar maddi açıdan ezilmiş, manevi açıdan dışlanmış dini ve etnik grupların çeşitli suçlar eşliğinde yaşadığı mahalleler çerçevesinde takdim edilen *varoş*, aynı yıllardan itibaren boyutunu genişleterek eğitimsiz yoksul sınıfın yanı sıra, eksik veya düşük eğitilmiş, adab-ı muaşeretten yoksun zenginler yığınına da kapsayan bir sığa dönüşmeye başlar. Böylelikle “varoşlular, sadece kent yoksullarını değil, serbest piyasa ekonomisine geçişin sunduğu olanaklar ve yarattığı bağımlılık süreçleriyle ‘para’lanan, ancak ‘eğitimi, görgüsü, duygusal eğitimi’ olmayan ve sıklıkla ‘kıro’ ya da sonradan yaygınlaşan bir ifadeyle ‘siyah Türkler’i de içerecek biçimde genişleyen” (Etöz, 2000) bir topluluk halini alır. Bir başka ifadeyle *varoş*, artık bir mekânı karşılamaktan ziyade, heterojen toplumsal sınıfları ve onların temsil ettiği kültürü damgalamak, küçük düşürmek ve dışlamak üzere başvurulmuş leksik bir silaha tahavvül eder. Kentsel dönüşümle ortaya çıkan apartman tipi yapılardan elde ettikleri orta ölçekteki rantla ortaya çıkan gruplar ve estetikten yoksun aşırı lüks tüketimleriyle göze çarpan servet sahipleri de *varoş* kapsamında değerlendirilir. Artık metropol varoşlarından mekânsal bağlamda daha az söz edilirken, *varoş kadın / varoş erkek* gibi ibarelere sıklıkla rastlarız³⁴ ki bu durum, *varoş* sözcüğünün sığa dönüşme sürecinin de habercisi niteliğindedir. Bugün gazete sütunlarında, salt sözlüklerdeki tanımına bakılarak³⁵ *varoş*’un sığa olmadığı ve bu kullanımın ‘cehalet’ten kaynaklandığı iddia edilse de, bu görüşün savunucuları farkında olmadan dilin doğal değişimiyle ilgili dil bilimi yasasını reddetmektedir. Anlam değişmelerine karşı muhafazakar tutumlar, tarih boyunca her dil konuşurunun elitist zümresinde görülür ama bu durum hiç bir zaman mukavemet gösteren lehine sonuçlanmaz.

Bugün artık, *varoş*’un özgün anlamından gelen ‘kent dış mahalleleri’ çağrışımı miyadını doldurmuş, mekânsal bütünlük özelliğini yitirmiş, sınırları tanımlanamayan mekânlar çoğulluğuna erişmiştir (Etöz, 2000). Nihayet *varoş*, kendilerine has kültürleriyle kentleri ‘istila etmiş’ heterojen insan kümelerini tarif eden ve içinde her türden tahkir, tezyif ve itham barındıran çok anlamlı bir niteleme adı özelliği kazanmıştır. Dolayısıyla ‘metropollere sonradan yerleşip merkezdeki koruma sisteminin dışında kalan azınlıklar’ dan metropol merkezlerine eklenmiş bir ‘varoş iktidarı’ doğmuştur.

Sonuç

Varoş, bu yazıda Türk dili tarihi boyunca kazandığı anlamlar açısından değerlendirilerek, kelimenin sözlüklere yansımayan bugünkü kültürel anlamlarının, politik doğruculuk (*political correctness*) kavramının yaygınlaşmasını müteakip dil bilimi literatüründe daha sık dile getirilmeye başlanan *euphemism*, *dysphemism* ve *X-phemism döngüsü* kapsamında ortaya çıktığına dikkat çekildi ve aşağıda özetlenen sonuçlara ulaşıldı:

1. Türkçede dört yüz yılı aşkın bir süre nötr bir anlamla kent bilimi terimi olan ve belirli bir idari birimi, yani mekânı karşılayan *varoş* sözcüğünün, ‘banliyö’ anlamı Fransızca etkisiyle, ‘Hristiyan mahalleleri’ ve ‘gecekondu muhiti’ anlamları ise *gavur*,

³⁴ Ekşi Sözlük’te ‘bir kadının / erkeğin varoş olduğunu belli eden detaylar’ başlığı altında yazılan binlerce tanımdan öne çıkanlar: Asgari görgü ve nezaket kurallarına uymamaları, kamusal alanı kullanmaktan yoksunlukları, küfürlü konuşmaları, gramer ve telaffuz hatalarıyla yüklü üslupları, marka düşkünlükleri, erkeklerin maço tavırları, kadınların *selfie*, *story* gibi sosyal medya araçlarına bağımlı olmaları, özbakım becerilerinin bulunmayışı.....

³⁵ Günümüz sözlüklerindeki *varoş* tanımında, sözcüğün tarihsel anlamı kayıtlı olup yeni kazandığı anlamlara yer verilmez: ‘kent veya kasabada kenar mahalle’ (TDK), ‘bir kalenin dışında kalan mahalle, bir şehir veya kasabanın dışındaki evler, şehir dışındaki mahalle’ (Kubbealtı).

kıro gibi kaba ve incitici sözcükleri kamufler eden birer *euphemism* olarak ortaya çıkar. Türkiye’de 2000’li yılların başlarından itibaren keskin bir anlam değişmesine uğrayıp farklı sosyal sınıflara mensup heterojen toplulukları niteleyen olumsuz bir kültürel etikete dönüşür. Bugün ‘zengin veya yoksul, dindar veya laik fark etmeksizin toplumsal kuralları yok sayan, kamusal alana aldırış etmeyen, eğitimi önemsemeyen, gösteriş tutkunu, görgüsüz, dini ve politik konularda ya hiç bir fikri olmayan ya da son derece fanatik düşüncelere sahip’ kişileri niteleyen bir sözcüktür. Bu anlamları ve benzeri çağrışımlarla *varoş*, *dysphemism*’in tüm özelliklerini taşımaktadır. *Dysphemism* genellikle kadın bedeni, cinsellik gibi tabu konularda devreye giren ama toplumda kabul görmeyen sosyal gruplar için de sıklıkla karşılaşılan bir kavramdır. Ancak sosyal gruplar söz konusu olduğunda bu kavram, baskın olarak dil, din ve etnisite ayrımcılığını vurgulayan bir yaftalama metodu olarak devreye girer. *Varoş* örneğinde ise, kendilerinden *varoş* diye söz edilen kişi ve grupların dil, din ve etnisite ile değil; bilgi, görgü, terbiye, eğitim düzeyi gibi meziyetlerden yoksun olmalarıyla ötekileştirildiği görülmektedir. Bu bağlamda incelemeye konu olan sözcüğün, kısmen Amerika İngilizcesindeki *redneck* (bk. dipnot 36) benzeri bir anlam gelişmesi ve değişmesi yaşadığı söylenebilir.

2. *Varoş*’un nötr anlamdan pejoratifleşmeye doğru yol alan semantik evriminde toplumsal değişim ve ekonomik gelişmeler (dil dışı etmenler), dil içi etmenlere göre daha etkin roller üstlenmiştir. Köyden kente göç ve kente entegrasyon süreçlerinde, *elit* veya *havas* diye anılan okumuş kentli sınıfın *avam* olarak anılagelen sınıflara bakış açısı, sözcüğe yüklenmiş olumsuz anlamları perçinleyen en önemli etmendir. *Gecekondu* sözcüğündeki olumsuz çağrışımlar bağlamında Karpat’ın dile getirdiği (bk. V. bölüm) “kent kültürünün savunucusu gibi davranan küçük bir kentli azınlığın *impressionistic* ve öznel tutumu”ndaki ön yargılar, *varoş* sözcüğünde de yansıma bulur. Ama *varoş* ve *varoş*’un temsilcileri, *gecekondu* ve *gecekondu*’nun homojen temsilcileriyle kıyaslandığında çok daha geniş, daha kalabalık ve heterojen kitlelerdir.

3. Sözcüklerin anlam katmanları belirlenirken kronolojik açıdan net sınırlar çizilemez. Kimi zaman yeni anlam baskın gelerek eskisi tamamen unutulur, kimi zaman da eski ve yeni anlamların kullanımı, bağlamlar sayesinde birbirine karıştırılmaksızın dilde varlığını sürdürür. Hiç bir dil bilimci bize *şafak* sözcüğünün, -eski sözlük ve metinlerde ipuçları olsa bile- özgün anlamından (‘güneş batınca ufukta beliren kızılık’), ‘güneş doğmadan az önce beliren aydınlık’ anlamına geçişinin net bir tarihini veremez. Böyle bir tespit ancak mükemmel metin veri tabanları oluşturulması ve bu metinlerin pürdikkat taranmasıyla belli bir ölçüde yapılabilir. Bunu büyük oranda başaran dillerin sözlüklerinde bile anlam değişimleri için yaklaşık tarihler verilmektedir³⁶. Yukarıda değerlendirilen *varoş* sözcüğündeki anlam değişimleri de, keskin kronolojik çizgilere dahil edilmeksizin, zaman değerleri yaklaşık olarak ele alınmak suretiyle incelenmiştir. Kelimenin, yeni bir anlam dairesine girerken eski anlamın zayıflayarak da olsa sürdüğü, yani, anlam ‘A’ dan anlam ‘B’ye, anlam ‘B’den anlam ‘C’ye geçişlerin hep birbiriyle kesişen zaman dizimi kümelerinde gerçekleştiği görüldü. Yani ‘güvenlik amacıyla kale eşiklerinde tesis edilen sivil yerleşim birimi’nden ‘Hristiyan mahallesi’, ‘banliyö’, ‘gecekondu muhiti’ ve ‘lumpen’ anlamlarını kazanırken, *varoş* bir önceki anlamlarıyla kolektif hafızada kalmaya devam etti.

³⁶ Örneğin 19. yüzyılda ‘ABD’nin güney kırsalındaki beyaz işçi sınıfı üyeleri” için kullanılan *red-neck*’in, günümüzde ‘ABD’nin tüm bölgelerinde rastlanan, az eğitilmiş, yarı görgülü, keskin muhafazakar politik fikirlere sahip beyaz’lar için aşağılayıcı bir sözcüğe dönüşmesi hakkında, Webster ve Oxford gibi güvenilir sözlükler kesin tarihler vermekten kaçınırlar (<https://www.merriam-webster.com/dictionary/redneck>, Erişim: 15 Ağustos 2023).

4. Bugün sözlüklere henüz girmemiş olan son anlamı, hem aşağılayıcı hem de alaycı bir *dysphemism* durumunda olan *varoş*'un, sözcük türü bakımından sığa dönüşme sürecine de girdiği görüldü. *Varoş*, toplumsal değişim ve ekonomik gelişmelerin sözcüklerin anlam dünyasında etkin bir rol oynayabileceğini gösteren bir örnek olarak değerlendirildi. Judith M. Maxwell'in "bir dildeki *euphemism*'lerin haritalarını çıkarmak suretiyle, o dili konuşan toplum içindeki kutuplaşma, huzursuzluk ve gerilim alanlarının izi sürülebilir." savı, incelenen *varoş* bağlamında düşünüldüğünde büyük bir önem ve değer kazanır. Ancak bu tez, kanaatimce *euphemism*'lerin yanına *dysphemism*ler de eklendiği takdirde gerçek bir başarıya ulaşabilir.

Kaynakça

- Acemoğlu, D. & Robinson, J. (2013). "Beyaz Türkler, Siyah Türkler": *Agos Gazetesi*, 02.03.2013 (<https://www.agos.com.tr/tr/yazi/4460/beyaz-turkler-siyah-turkler>, Erişim: 1 Ağustos 2023).
- Ahmet Mithat Efendi (2015). *Avrupa'da bir cevelan*. (haz. N. Arzu Pala). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Ahmet Midhat Efendi (2013). *Ahmed Metin ve Şirzat*. (haz. Fazıl Gökçek & Özlem Nemutlu). Ankara: TDK Yayınları.
- Ahmet Midhat Efendi (2021). *Yeryüzünde bir melek*. (haz. Nuri Sağlam). Ankara: TDK Yayınları.
- Ahmed Vefik Paşa (1876). *Lehçe-i Osmânî*, Hzl. R. Toparlı, Ankara 2000: TDK Yayınları.
- Akar, A. (2016). *Gelibolulu Mustafa Âlî. Mirkâtü'l-cihâd (Cihadın basamakları). Dil incelemesi-metin-dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- Allen, K. & Burridge, K. (1991). *Euphemism and dysphemism*, Oxford: Oxford University Press.
- Allen, K. & Burridge, K. (2006). *Forbidden words: Taboo and the censoring of language*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Angélil, M. & Siress, C. (2012). The Paris 'banlieue': Peripheries of inequity. *Journal of International Affairs*, 65(2), The Future of the City, 57-67.
- Arat-Koç, S. (2018). Culturalizing politics, hyper-politicizing 'culture': 'White' vs. 'Black Turks' and the making of authoritarian populism in Turkey. *Dialectical Anthropology*, 42(4), Special Cluster on Nationalism in former Ottoman Empire, 391-408.
- Batuman, B. (2019). Neoliberal Islamism and the cultural politics of housing in Turkey. *Social Housing in the Middle East: Architecture, Urban Development and Transnational Modernity*, edited by Kıvanç Kılınç and Mohammad Gharipour, Bloomington: Indiana University Press, 88-114.
- Blank, A. (1999). Why do new meanings occur? A cognitive typology of the motivations for lexical Semantic change. *Historical Semantics and Cognition*, Andreas Blank-Peter Koch (eds.), Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 61-90.
- Chabbi, J. (1997). Ribât. *Encyclopedia of Islam*, Second Edition, Vol. VIII, Leiden: Brill, 493-506.
- Damış, İ. (2019). *Evezahü'l-mesâlik ilâ ma'rifeti'l-büldân ve'l-memâlik. Sipâhizâde Mehmed*, Ankara: TÜBA.
- Dankoff, R. (2004). *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi okuma sözlüğü* (Katkılarla İngilizceden Çeviren: Semih Tezcan), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Dávid, G. (2009). Sigedvar. TDV İslâm Ansiklopedisi, c. 37, İstanbul, 157-159.
- Demirtaş, N. & Şen, S. (2007). *Varoş identity: The redefinition of low income settlements in Turkey. Middle Eastern Studies*, 43(1), 87-106.

- DİA: Karlofça. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 24, 504.
- Duran, N. (2011). *Vak'a-ı hayret-nüma (1802-1849)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, (Danışman Prof. Dr. Mahir Aydın), İstanbul.
- Duran, N. (2018). Life in Belgrade Fortress in the first quarter of the 19th century. *Belgrade 1521-1867*, Dragana Amedoski (ed.), Belgrade, 283-296.
- Eldem, E. (2017). Osmanlı İmparatorluğu'ndan günümüze adalet, hukuk, eşitlik ve siyaset. *Toplumsal Tarih*, Aralık 2017, 24-37.
- Emecen, F. (1994). Drama. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 9, İstanbul, 525-528.
- Emecen, F. (2001). İstanköy. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 23, İstanbul, 308-310.
- Eren, H. (2020). *Eren Türk dilinin etimolojik sözlüğü*, Hzl. Şükrü Halûk Akalın, Ankara: TDK Yayınları.
- Erman, T. (1998). Becoming 'urban' or remaining 'rural': The views of Turkish rural-to-urban migrants on the 'integration' question. *International Journal of Middle East Studies*, 30(4), Cambridge University Press, 541-561.
- Erman, T. (2004). Gecekondu çalışmalarında 'öteki' olarak gecekondu kurguları. *European Journal of Turkish Studies*, Thematic Issue N°1-Gecekondu, URL: <http://www.ejts.org/document85.html> (Erişim: 15 Temmuz 2023)
- Etöz, Z. (2000). Varos: Bir İstila, Bir Tehdit! *Birikim*, Sayı 132, Nisan 2000 (<https://birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-132-nisan-2000/2325/varos-bir-istila-bir-tehdit/3275>, (Erişim: 3 Temmuz 2023).
- Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi V. kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 numaralı yazmanın transkripsiyon-dizini (2001), Hzl. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi VI. kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 numaralı yazmanın transkripsiyon-dizini (2002), Hzl. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-İbrahim Sezgin, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi VII. kitap, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 numaralı yazmanın transkripsiyonu-dizini (2003), Hzl. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Eyice, S. (1992). Budin. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 6, İstanbul, 348-352.
- Eyice, S. (2001). Kale. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 24, İstanbul, 234-242.
- Fekete, L. (1930). Az oszmánli-török nyelv hódoltságkori magyar jövevényiszavai. *MNy*, 26, 257-265.
- Fekete, L. (1949). Osmanlı Türkleri ve Macarlar 1366-1699. *TTK Belleten*, XIII(52), 663-743.
- Greene, M. (2000). *A shared world: Christians and Muslims in the early modern mediterranean*, Princeton University Press.
- Grzega, J. (2004). *Bezeichnungswandel: Wie, warum, wozu? Ein beitrag zur englischen und allgemeinen Onomasiologie*, Heidelberg.
- Grzega, J. & Schöner, M. (2007). *English and general historical lexicology. Materials for onomasiology seminars*, Katholische Universität Eichstätt-Ingolstadt, Germany.
- Gülhan, S. T. (2017). Ezilmiş ve aşağılanmışlar: 1960'lar Türkiye'sinde gecekondu meselesi. *Mülkiye Dergisi*, 41(1), 195-229.
- Gümüş, M. (2008). Anayasal meşrûfî yönetime medhal: 1856 Islahat Fermanı'nın tam metin incelemesi. *bilig*, 47, 215-240.
- Haspelmath, M. (2009). Lexical borrowing: Concepts and issues. *Loanwords in the World's Languages: A Comparative Handbook*, M. Haspelmath ve U. Tadmor (Ed.), Berlin: Walter de Gruyter.

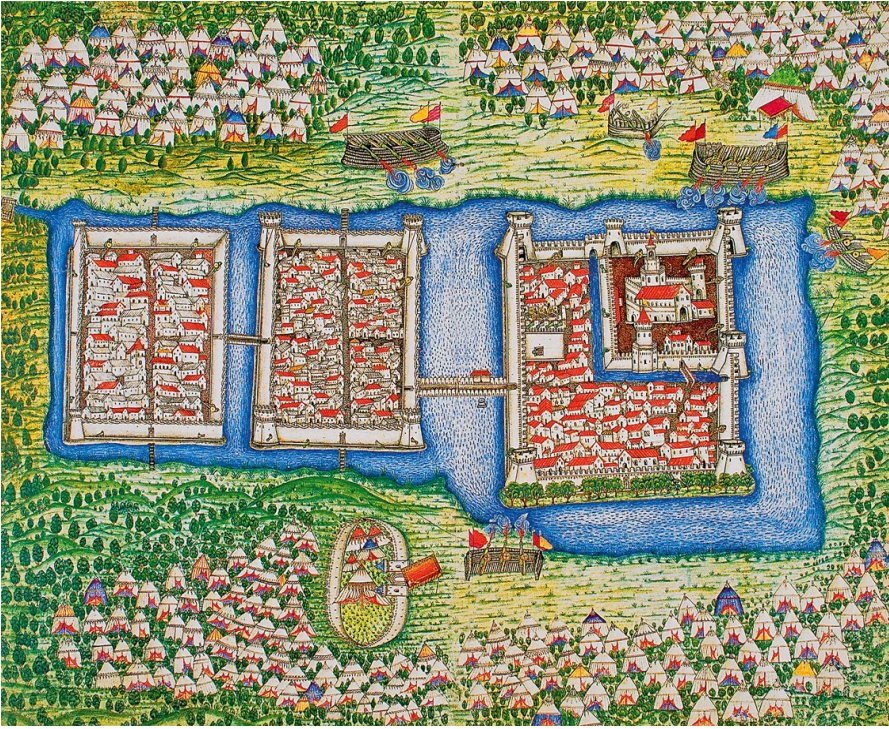
- Hegyi, K. (2018). *The Ottoman military organization in Hungary fortresses, fortress garrisons and finances*, Klaus Schwarz Verlag: Berlin.
- Hughes, G. L. (2006). *An encyclopedia of swearing. The social history of oaths, profanity, foul language, and ethnic slurs in the English-speaking world*. New York, London, England: M.E.Sharpe Armonk.
- İnalçık, H. (2006). Karacahisar / Karacaşehir üzerinde bir belge. *Papers of VIIIth International Congress on the Economic and Social History of Turkey*, (ed: Nurcan Abacı), Morrisville: Lulu Press, 9-12.
- İnalçık, H. & Arı, B. (2005). Türk-İslam-Osmanlı şehirciliği ve Halil İnalçık'ın Çalışmaları. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3(6), 27-56.
- Ivanova, S. (2005). Varoş: The elites of the reaya in the towns of Rumeli, seventeenth-eighteenth centuries. *Provincial Elites in the Ottoman Empire*, ed. Antonis Anastasopoulos. Rethymno: Crete University Press: 201-246.
- Jokl, N. (1928). Die magyarischen bestandteile des albanischen wortschatzes. *Ungarische Jahrbücher*, Vol. VII. Berlin und Leipzig, 46-84.
- Kahane, R. & H. & Tietze, A. (1958). *The lingua franca in the levant: Turkish nautical terms of Italian and Greek origin*. Urbana: University of Illinois Press.
- Karpat, K. (1976). *The gecekondut: Rural migration and urbanization*. Cambridge University Press.
- Kartal, A. (2009). *Muallim Nâcî. Lügat-i Nâcî*, Ankara: TDK Yayınları.
- KB: Piri Reis. *Kitâb-ı bahriyye, facsimile edition of Istanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, cod. Ayasofya 2612*, (ed. Ertuğrul Zekai Ökte, çev. Vahit Çabuk, Tülay Duran, Robert Bragner). İstanbul: The Historical Research Foundation Istanbul Research Center, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Kiel, M. (1995). Eskicuma. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 11, İstanbul, 396-397.
- Kiel, M. (1996). Görice. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 14, İstanbul, 157-158.
- Kiel, M. (2000). İnebahtı. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 22, İstanbul, 285-287.
- Kiel, M. (2003). Leş. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 27, İstanbul, 141-142.
- Kiel, M. (2007). Priştine. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 34, İstanbul, 346-348.
- Kiel, M. (2008). Rodos. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 35, İstanbul, 155-158.
- KM: *el-Okyanûsu'l-basût fî tercemeti'l-kâmûsi'l-muhît, Kâmûsi'l-muhît tercümesi*, Mütercim Âsim Efendi, 3. cilt, Yayına Hazırlayanlar Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı 2013: İstanbul.
- Kurnaz, Ş. (2007). Emine Semiye ile Nigâr Hanım'ın mektuplaşmaları. *Turkish Studies*, 2(4), 631-646.
- Ludwig, E. (1929). Napoleon (çev. Ruşen Eşref): *Hakimiyet-i Milliye Gazetesi*, 13.03.1929.
- Maxwell, J. M. (2004). Euphemism. *Encyclopedia of Linguistics* (ed. Philipp Strazny), Routledge, 307.
- Meninski, F. M. (1680a). *Thesaurus linguarum orientalium, Turcicae, Arabicae, Persicae II*, Viennae.
- Meninski, F. M. (1680b). *Thesaurus linguarum orientalium, Turcicae, Arabicae, Persicae III*, Viennae.
- Meninski, F. M. (1687). *Complementum thesauri linguarum orientalium, seu Onomasticum Latino-Turcico-Arabico-Persicum*, Viennae.
- Miklosich, F. (1889). *Die slavischen, magyarischen und rumunischen Elemente im türkischen Sprachschätze*, Wien.
- Mizancı Murad (1328). *Tarih-i ebu'l-faruk. Kanuni Süleyman ve İkinci Selim Hanlar devirleri*, 3. cild, Dersaadet.
- MNTSz: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Mumford, Lewis (2007). *Tarih Boyunca Kent / Kökenleri Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*, (çeviri: Gürol Koca-Tamer Tosun), Ayrıntı Yayınları.
- Nazım Hikmet (1965). *Jokond ile Si-ya-u. Benerci kendini niçin öldürdü. Taranta-Babuya mektuplar*. İstanbul: Dost Kitabevi.
- Nurenberg Chronicle (1493): <https://daten.digital-sammlungen.de/0003/bsb00034024/images/index.html?fip=193.174.98.30&seite=350&pdfseite=> (Erişim: 19 Haziran 2023).
- Ocak, A. Y. (1993). Dânişmendnâme. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 8, İstanbul, 478-480.
- Özgüven, B. (2001). The palanka: A characteristic building type of the Ottoman fortification network in Hungary. *Electronic Journal of Oriental Studies*, IV(34) (Proceedings of the 11th International Congress of Turkish Art, Utrecht-The Netherlands, August 23-28, 1999), Netherlands, 1-12.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*, 1. cilt, İstanbul.
- Pinker, S. A. (2003). *The blank slate: The modern denial of human nature*, Penguin Books.
- Pirrenne, H. (1982). *Ortaçağ Kentleri*. çev. Şadan Karadeniz. Ankara: Dost Kitabevi.
- Ramm, C. (2016). Beyond 'black Turks' and 'white Turks' – The Turkish elites' ongoing mission to civilize a colourful society. *Asiatische Studien - Études Asiatiques*, 70(4), 1355-1385.
- Redhouse, Sir J. (1890). *A Turkish and English Lexicon*, Constanople.
- Rocchi, L. (2010). The Hungarian linguistic material in Evliya Çelebi. *Studia Etymologica Cracoviensia*, 15, 113-125.
- Rocchi, L. (2022). Ottoman-Turkish loanwords in Egyptian and Syro-Lebanese-Palestinian Arabic-Part 4. *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis* 139, 333-381.
- Saylan, K. (2013). Bir mültecinin Balkan izlenimleri (1849-1851). *History Studies* 5/6, Special Issue on Balkan Wars, 113-130.
- Schubert, G. (1985). Turkish *oda* and Hungarian *szoba* in the languages and residential cultures of the Balkan Peninsula. *Central Asiatic Journal*, 29(3/4), 242-265.
- Stachowski, M. (2007). Das Ungarische unter den Karpatensprachen. *Studia Linguistica* 124, 119-125.
- Stachowski, M. (2019). *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*, Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Steinvorth, D. & Zand, B. (2013). Weiße Türken, schwarze Türken. *Der Spiegel*, 23.6.2013, 78-93.
- Sudár, B. (2014). Osmanlı Macaristan'ında camiye çevrilen kiliseler. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 25, 55-78.
- Şemseddin Sami (1882). *Kâmûs-ı Fransevî*, Constantinople: Mihran.
- Şemseddin Sami (1901). *Resimli Kâmûs-ı Fransevî*, Constantinople: Mihran (Hızl. Şerif Eskin), Ankara 2017: TÜBA.
- Tietze, A. (1957). Slavische lehnwörter in der türkischen volkssprache. *Oriens*, 10(1), 1-47.
- Tietze, A. (2016). *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugati*, 4. cilt, Editörler: Semih Tezcan, Emine Yılmaz, Nurettin Demir, Ankara: TÜBA. **Yeni baskı:** Tietze, Andreas (2021). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, 4. cilt, K-L, Editörler: Emine Yılmaz, Nurettin Demir, Ankara: TÜBA
- Tietze, A. (2021). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, 5. cilt, M-P, Editörler: Emine Yılmaz, Nurettin Demir, Ankara: TÜBA.
- Tietze, A. (2021). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, 6. cilt, R-Ş, Editörler: Emine Yılmaz, Nurettin Demir, Ankara: TÜBA.

- Tietze, A. (2021). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, 7. cilt, T-Z, Editörler: Emine Yılmaz, Nurettin Demir, Ankara: TÜBA.
- Toker, M. (1991). *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı yılları*. DP Yokuş Aşağı 1954-1957, İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Ullmann, S. (1964). *Semantics introduction to the science of meaning*, Oxford: Blackwell.
- Wehr, H. (1976). *A dictionary of modern written Arabic*, (edited by J. Milton Cowan), Ithaca: New York.
- Yahya Kemal (1923). *Balkan'a seyahat*. Rahova: Ahali Matbaası.
- Yahya Kemal (1339/1923). *Balkan'a Seyahat*, Ahali Matbaası: Rahova.
- Yavuzarslan, P. (2010). *Kamus-ı Türkî. Şemseddin Sami*, Ankara: TDK Yayınları.

Resim 1. *Buda* (Nurenberg Chronicle, CXXXIX'dan)

Resim 2. *Sigetvar Kalesi kuşatması* (Feridun Ahmed Bey, *Nüzhetü 'l-esrâri 'l-ahbâr der Sefer-i Sigetvar*)